

ВПЛИВ «БРУКВЕННОЇ ЗИМИ» НА НАЦИСТСЬКУ ПРОДОВОЛЬЧУ ПОЛІТИКУ

В. Я. Мосяков

*Європейський університет
vladimir.060943@gmail.com*

Ю. О. Ночвін

*Аспірант Класичного приватного університету
nochvin1986@gmail.com*

Ключові слова: Німецька імперія, Третій Рейх, продовольча політика, нормування продовольства, «брюквена зима», Імперський земельний стан.

Стаття присвячена розгляду впливу голоду в Німецькій імперії під час Першої світової війни на продовольчу політику нацистської Німеччини до і під час Другої світової війни. Показано окремі організаційні аспекти цієї політики, її проблеми та завдання, методи вирішення та проаналізовано її ефективність.

THE INFLUENCE OF THE «RUTABERRY WINTER» ON THE NAZI FOOD POLICY

V. Mosyakov

European University

Yu. Nochvin

Postgraduate student at Classical Private University

Key words: German Empire, Third Reich, food policy, food rationing, «Rutaberry winter», Imperial landed estate.

The article examines the impact that the famine in the German Empire during the First World War had on the food policy of Nazi Germany before and during the Second World War. It also shows individual organizational aspects of this policy, its problems and objectives, methods of solution and its effectiveness.

Вступ

Продовольча політика – найважливіша сфера діяльності будь-якої держави. З найдавніших часів до сьогодення і до далекого майбутнього головне її завдання – забезпечення продовольчої безпеки країни та недопущення в ній голоду – було і буде незмінним. У цьому плані нацистська Німеччина не була винятком. З перших і до останніх днів свого існування ця держава робила все, щоб не допустити повторення голоду, що призвів Німецьку імперію до поразки в Першій світовій війні. Щоб глибше зрозуміти передумови, характер і спрямованість заходів, що вживалися нацистськими економістами, слід розглянути невдалий досвід

їхніх попередників у Німецькій імперії двома десятиліттями раніше.

Перша світова війна і голод в Німецькій імперії

До початку Першої світової війни Німецька Імперія підійшла, маючи потужну економіку, що динамічно розвивалася. За неповні 14 років, з 1900 по літо 1914 року, зростання обсягу промислового виробництва та с/г продукції в Німеччині на душу населення збільшилося на 27%, в останні передвоєнні п'ять років середньорічний темп приросту експорту становив 8,9%, імпорту – 4,6%¹. На долю

¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 135.

Німеччини припадало 15,7% світового промислового виробництва² та 13% світового торгівельного обороту³. Таким чином, у 1914 році німецька економіка займала впевнене перше місце в Європі та друге у світі після США.

Це позначилося на добробуті німецького населення. З розвитком індустріалізації посилювалася та багата велика буржуазія. У німецьких містах зростав прошарок т.зв. «нвої буржуазії», в основному службовців, частина яких була матеріально забезпечена не гірше за чиновників середнього рангу або висококваліфікованих робітників⁴. З 1901 по 1914 р. зростання валової заробітної плати в німецькій економіці склало понад 30%⁵. Інша справа, що реальна зарплата через зростання споживчих цін практично не змінилася⁶, проте загалом становище більшості найманих працівників можна охарактеризувати як стабільне. Однак німецька економіка мала одну слабкість, яка, як потім виявилось, була фатальною. Ця слабкість – залежність від імпорту сировини та нестача власного продовольства⁷. Зі споживаних у країні перед війною продуктів харчування 20% було імпортним⁸.

Втім, у Німеччині (як і в усіх інших країнах-учасниках конфлікту, що розпочався) вважали, що війна буде короткочасною, а значить серйозні економічні труднощі просто не встигнуть виникнути. «Ви повернетесь додому ще до того, як з дерев опадє листя», – заявив кайзер в перший тиждень серпня в промові, зверненій солдатам, які відбували на фронт.⁹ Однак життя внесло свої корективи.

Провал плану Шліффена по блискавичному розгрому Франції, перехід війни у позиційну стадію восени 1914 року та її затягування на невизначений час призвели до таких наслідків у тилу, до яких кайзерівський уряд відверто не готувався.

Вони настали швидко. Протягом серпня 1914 безробіття зросло в 8 разів (знадобилося півроку, щоб кількість безробітних повернулася на колиш-

ній рівень)¹⁰. За ці ж півроку з початку війни витрати населення на продукти харчування піднялися в середньому на 20%, а влітку 1915 року вони були вже наполовину вищі за довоєнні¹¹. В кінці війни вартість продовольчих товарів у Німеччині була в середньому в 2,5 рази вищою, ніж до війни¹². Незважаючи на те, що в середньому до кінця війни номінальні зарплати у промисловості зросли у 2,2 рази¹³, (хоча й дуже нерівномірно по галузях), вартість життя зросла втричі¹⁴. Таким чином, спостерігалось дуже суттєве падіння життєвого рівня населення.

Проте справжнім лихом для німців стала нестача продовольства. Морська блокада, яку запровадила Велика Британія, перекрила (хоч і не до кінця) традиційні шляхи імпорту сировини та продуктів харчування.

Сільськогосподарський сектор Німеччини занепадав. Давався взнаки дефіцит добрив (хоча налагодження процесу промислового вилучення азоту з повітря пом'якшило проблему), а також кормів для тваринництва. Зі зростанням мобілізації в армію сільського населення почала відчуватися нестача робочих рук. Наслідки були відповідні: 1916 року зернових було зібрано на 27,3%, 1917 – на 50,5% менше, ніж до війни¹⁵. Загалом, у 1920 році (вже після закінчення війни та зняття блокади, хоча і з втратою 15% території) Німеччина виробляла лише половину довоєнної кількості хліба та м'яса¹⁶.

Звісно, держава намагалася вплинути на ситуацію. Восени 1914 року у Німеччині були встановлені граничні ціни на хліб, картоплю, цукор та жири. З початку 1915 року було створено державну хлібну монополію, весь хліб мав надходити у розпорядження Військового товариства зернових продуктів, для подальшого розподілу¹⁷. Тоді ж було введено карткову систему – спочатку з'явилися

¹⁰ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 224.

¹¹ Там же, С. 225.

¹² Там же, С. 228.

¹³ Там же, С. 231.

¹⁴ Там же, С. 229.

¹⁵ Леонов С. В. «О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию» Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, по. 47, 2012, pp. 127–141.

¹⁶ Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, по. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

¹⁷ Кузьмина О. В. «К вопросу о репрезентации истории Первой мировой войны: история повседневности в музейных экспозициях» *Россия в глобальном мире*, по. 6 (29), 2015, pp. 138–144.

² Там же, С. 127.

³ Патрушев А. И. Германия в XX веке. М., 2004. С. 28.

⁴ Там же, С. 31.

⁵ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 137.

⁶ Там же, С. 139.

⁷ Патрушев А. И. Германия в XX веке. М., 2004., С. 57.

⁸ Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, по. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

⁹ Такман Б. Августовские пушки [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=43692&p=41.

картки на хліб (у Берліні продовольча норма спочатку становила 2 кг хліба на тиждень або 220 г борошна на день на людину), а потім і на дедалі більшу номенклатуру продуктів харчування. Тема продовольчого постачання населення стає однією з основних на засіданнях парламентських комісій.

Серед заходів, які вживалися для полегшення продовольчої кризи, було, наприклад, створення у великих містах мережі народних їдалень – кухмістерських, де за невелику плату можна було придбати обід. Меню таких їдалень складалося з овочевого супу або айтопфа з дешевої білкової речовини, відходів з бійні, пресованих дріжджів, і характеризувалося сучасниками як «каламутний суп невизначеного вмісту»¹⁸.

Ще одним способом економії продовольства була проведена на початку 1915 року кампанія з масового забою свиней, які споживали дефіцитну картоплю. Пропаганда оголосила свиню «внутрішнім ворогом» імперії, який поїдає потрібне людям продовольство та підриває «силу спротиву» німецького народу. Було забито 9 млн свиней, що, природно, призвело до того, що вже до кінця року нестача м'яса та жирів стала ще більш гострою¹⁹. Але, треба розуміти, що такі заходи проводилися аж ніяк не від хорошого життя чи через чиясь недолугість. Забігаючи наперед, зазначимо, що з проблемою нестачі кормів для тваринництва (а отже, дефіцитом м'яса та жирів для населення) німецьким економістам знову доведеться зіткнутися вже наступної світової війни.

Справжнім символом епохи стали ерзац-продукти (тобто замітники). Звична їжа повсюдно замінювалася дешевими еквівалентами: яловичина – кониною, натуральна кава – сурогатом цикорію та ячменю, масло – маргарином, цукор – сахарином, картопля – бруквою. Остання стала основним продуктом харчування у війну і міцно увійшла до повсякденного раціону²⁰. Загальна кількість найменувань сурогатних продуктів сягала 10,6 тис.²¹

¹⁸ Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, no. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

¹⁹ Патрушев А. И. *Германия в XX веке*. М., 2004. С. 63.

²⁰ Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, no. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

²¹ Леонов С. В. «О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию» *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2: История. История

Однак всі ці заходи ситуацію не рятували. Проблеми з продовольством залишалися як на фронті, де солдатів годували повидлом з ріпи, а квасоля із салом сприймалася як делікатес, так і в тилу, де складністю було навіть отоварити наявні на руках картки. Часто жителям доводилося їздити до сусідніх міст, та вистоювати за продуктами багатогодинні черги за продуктами, причому без гарантії їх отримання. Широкого поширення набула практика т.зв. «мішочництва» – жителі міст у масовому порядку їздили по селах, сподіваючись вимінити у місцевих жителів продукти харчування на різні цінні речі (одяг, коштовності, нитки, керосин). До таких подорожей часто залучали дітей. При цьому, оскільки діяльність була незаконною, виміняну їжу могли конфіскувати – але зневірених людей це не зупиняло.

У селах дуже поширилися крадіжки, коли цілі банди крали худобу та дрібну живність, обносили селянські поля та вивозили в місто картоплю та інші овочі²². Величезних обсягів досяг «чорний ринок», де за надзвичайно завищеними цінами можна було придбати продукти та інші дефіцитні товари. Близько половини м'ясних продуктів та до третини молочних продавалися саме там²³. Але через падіння рівня доходів далеко не у всіх були гроші, щоб ці продукти придбати.

Втім, навіть наявність грошей далеко не завжди могла вирішити проблему з їжею. Майбутній голова Рейхсбанку та Міністр економіки Німеччини, а на той момент – директор комерційного банку Яльмар Шахт «завів під час війни на своїй ділянці козу та напував дітей молоком»²⁴. Ще один майбутній рейхсміністр, Альберт Шпеєр, виходець з дуже заможної родини власника архітектурного бюро в Мангеймі, у своїх мемуарах згадував про той період: «Гроші ми не втратили, але ми не мали ані родичів, ані знайомих у селі. Моя мати примудрялася готувати з брукви найрізноманітніші страви, але я часто відчував такий гострий голод, що поти-

Русской Православной Церкви, no. 47, 2012, pp. 127–141.

²² Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, no. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

²³ Кузьмина О. В. «К вопросу о репрезентации истории Первой мировой войны: история повседневности в музейных экспозициях» *Россия в глобальном мире*, no. 6 (29), 2015, pp. 138–144.

²⁴ Вырупаева А. П. «Десятилетие селёдки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности первой мировой войны и раннего Веймара (1914–1923 годы)» *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, no. 34 (249), 2011, pp. 97–105.

Таблиця 1

Продовольчі норми у відсотках до споживання мирного часу за 1916 – 1918 рр.¹

Види продуктів	3 липня 1916 по червень 1917 р.	3 липня 1917 по червень 1918 р	3 липня 1918 по 28 грудня 1918 р
М'ясо	31	20	12
Риба	51	н/д	5
Яйця	18	13	13
Сало	14	11	7
Олія	22	21	28
Сир	3	4	15
Рис	4	–	–
Боби	14	1	7
Цукор	49	61	82
Картопля ²	71	94	94
Рослинна олія	39	41	17
Борошно та крупа	53	47	48

¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 233.

² На фоні скорочення споживання інших товарів можна відзначити відносно високий рівень споживання картоплі. Багато в чому це пов'язано з тим, що картопляне борошно було присутнє у значній кількості ерзац-продуктів, у т. ч. у хлібі. Тому неврожай картоплі в 1916 році призвів до такого різкого збіднення і так небагатого раціону німців у «Бруквенну зиму».

хеньку знищив цілий мішок твердого, як камінь, собачого печива, що зберігся ще з мирного часу»²⁵.

Особливо важкою видалася зима 1916/1917 років. Через неврожай картоплі (його виробництво скоротилося вдвічі) та пшениці²⁶, у лавках пропонували тільки брукву, яка тієї зими стала єдиною їжею для багатьох німців. Продовольча норма робітника становила 2 фунти брукви на день²⁷. У народній пам'яті «Бруквенна зима» стала загальним уособленням голоду у Першу світову війну²⁸.

Зрозуміти масштаб падіння норм споживання допоможе Таблиця 1. Загалом раціон німців знижувався з 3500 ккал²⁹ у мирний час до 2500 ккал при введенні карткової системи на початку 1915, а

²⁵ Шпеер А. Третий рейх изнутри. Воспоминания рейхсминистра военной промышленности. 1930–1945. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://loveread.ec/read_book.php?id=70680&p=5.

²⁶ Леонов С. В. «О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию» Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, по. 47, 2012, pp. 127–141.

²⁷ Макарычев А. С. Социал-демократия Кёнигсберга и Восточной Пруссии в годы Первой мировой войны // Наука. Общество. Оборона. 2021. № 3 (28).

²⁸ Супрыгина Г. Г. Дети Германии в первую мировую войну // Вестн. Том. гос. ун-та. История. 2019. № 59.

²⁹ Леонов С. В. «О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию» Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, по. 47, 2012, pp. 127–141.

в середині 1916 становив близько 1000 ккал Т. ч. вже к 1917 року населення змушене було задовольнятися т.зв. «голодним раціоном», що містив близько третини необхідних людині калорій³⁰.

Усього за роки війни у Німеччині від голоду загинуло 763 тис. осіб, більшість із них – діти та люди похилого віку.

Не дивно, що питання харчування та виживання стали основними для німецького населення. Вони впливали на настрої більше, ніж будь-які зовнішньо – та внутрішньополітичні події. Необмежена підводна війна, вступ у війну США, революція в Російській імперії, навіть звістки з фронту, де по півроку билися за пагорби у чергового нікому не відомого села – все це було менш важливо, ніж, наприклад, падіння тижневої порції маргарину або подорожчання одного яйця³¹. У масовій свідомості Німеччина не прогала Велику війну на полі бою – до укладання перемир'я жодний ворожий солдат не ступив на її територію. Німеччина прогала війну в тилу і прогала її голоду. А якщо так, міркувало нове покоління, вже нацистських

³⁰ Кузьмина О. В. «К вопросу о репрезентации истории Первой мировой войны: история повседневности в музейных экспозициях» Россия в глобальном мире, по. 6 (29), 2015, pp. 138–144.

³¹ Супрыгина Г. Г. Дети Германии в первую мировую войну // Вестн. Том. гос. ун-та. История. 2019. № 59.

управлінців, які прийшли до влади в 1933 році і націлилися на реванш – щоб такого не повторилося, треба зробити висновки.

Аграрні реформи перед Другою Світовою війною

І вони були зроблені. Головним способом вирішення всіх проблем Німеччини нацисти бачили завоювання «життєвого простору», яке б дозволило підтримувати німецькому народу гідний рівень життя. З точки зору Гітлера, вирішальним чинником історії людства була боротьба за обмежені ресурси³² (від яких Німеччина, як і раніше, залежала). Тож до наступної світової війни нацистська держава підійшла незрівнянно більш підготовленою. Уся німецька економіка була поставлена на службу військової необхідності, і продовольства це стосувалося в першу чергу.

Але перш ніж говорити про висновки та прийняті рішення, для кращого розуміння їхньої внутрішньої логіки, потрібно особливо наголосити на факторі, який накладав відбиток буквально на всю продовольчу політику Третього Рейху. «Усі плануючі та керівні організації, які відповідали за продовольче забезпечення та сільське господарство Німеччини, перебували перед початком та в ході Другої світової війни під враженням продовольчих труднощів та невдач Першої світової війни. У кожного німця, який пережив Першу світову війну, глибоко закарбувалися в пам'яті спогади про холодну зиму та бруквенну юшку»³³ – писав після війни Ганс-Йоахім Ріке, колишній статс-секретар Міністерства продовольства³⁴. Практично всі мешканці, що жили в Німеччині в 1930-ті роки, мали болісний особистий досвід тривалого та негуманного голоду³⁵. Тому забезпечення продовольством у майбутній війні мало не тільки важливе політичне й економічне значення, а й набувало характеру особистого виклику для відповідальних керівників і чиновників Третього Рейху. Фахівці з продовольчого забезпечення вважали свої зусилля щодо підтримки постійного рівня споживання населенням ще одним видом війни, а себе – «воїнами в тилу»³⁶. Як влучно зауважила американська дослідниця Гезіна Герхард – урок з Першої світової війни довів німцям,

³² Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 25.

³³ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 444.

³⁴ Став статс-секретарем Міністерства продовольства у 1943 році.

³⁵ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 148.

³⁶ Aly G. and Heim S. Architects of Annihilation. 2002. 234 S.

що «прийнятні будь-які способи, щоб уникнути голоду всередині країни»³⁷. І приступили вони до справи, як то кажуть, не за страх, а за совість.

Отже, що потрібно було зробити – зрозуміти помилки, або, як висловлювався Ріке, «різні недоліки»³⁸, які призвели до жалюгідної ситуації з продовольством під час війни. У цьому питанні особливих розбіжностей не було, оскільки лежало усе на поверхні.

По-перше, в роки Першої світової війни державне регулювання стосувалося цін на хліб, заборони на згодовування хлібними злаками худоби, а також раціонування споживання – і цих заходів виявилось недостатньо. Отже, потрібно було поширити методи регулювання на всі сторони сільгоспвиробництва – структуру та рівень виробництва, порядок збуту та переробки продукції, склад споживачів тощо³⁹. Створена для цього центральна організація мала б керувати сільгоспвиробництвом та налагодити облік джерел продовольства аж до останнього села. Це дозволило б не допускати ситуацій, коли, наприклад, кількість свиней, відправлених на забій, виявилася більшою, ніж потрібно – тоді як величезні запаси картоплі згнили неспожитими.

По-друге, у 1914 році взагалі не було приділено уваги створенню достатніх запасів продовольства – через те, що ніхто не готувався до затяжної війни. Такі запаси треба було створити.

По-третє, карткова система нормування продуктів була введена надто пізно та безсистемно, реагуючи на виклики реактивно – картки на ті чи інші продукти вводилися, коли їх брак ставав особливо гострим. У такому вигляді система нормування не могла своєчасно та в повному обсязі задовольняти потреби населення⁴⁰.

Четвертим «недоліком» було зменшення сільгоспвиробництва всередині країни, викликане війною, що тривала, – через брак засобів виробництва, зниження родючості землі (через дефіцит добрив), а також потреби в робочій силі⁴¹.

³⁷ Баринов И. И. Аграрная политика нацистской Германии на территории оккупированной Украины в 1941–1943 гг. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание № 1, 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>.

³⁸ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 445.

³⁹ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 26.

⁴⁰ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 445.

⁴¹ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяй-

Щоправда, умови, в яких німецьким економістам та політикам довелося «перегравати» питання із забезпеченням населення продовольством, були вже іншими, ніж перед Першою світовою війною. По-перше, економічне становище Німеччини у 1939 році було далеко не таким впевненим, як у 1914 році. Сукупний ВВП Британської та Французької імперій перевищував загальний ВВП Німеччини та Італії на 60%⁴². Купівельна спроможність населення в кінці 30-х не перевищувала рівня такого ж періоду 20-х⁴³. До перелічених проблем слід додати залежність Німеччини від імпортного продовольства і кормів, котра нікуди не ділася. А що ще гірше, становище німецького аграрного сектору, який не до кінця оговтався від війни та від Великої депресії, було далеко не блискучим. Він був великий і гнітюче неефективний. У ньому було зайнято 9 млн. осіб – при цьому в 1930 році продуктивність на душу населення в німецькому сільському господарстві становила лише половину від продуктивності в промисловості⁴⁴.

Причинами такого дисбалансу були нестача землі, з якою стикалися селяни, її нерівномірний розподіл, і як наслідок – крайнє зубожіння мільйонів фермерів, яким не вистачало коштів на нормальне харчування, не кажучи вже про розвиток господарства.

На одного землероба в Німеччині припадало в середньому 2,1 га оброблюваних земель – на третину менше ніж у Франції та в 1,5 рази менше, ніж у СРСР. При цьому в 1933 майже 25% німецьких угідь припадало на маєтки площею більше 500 га кожне – але це було всього 0,2% від загальної кількості господарств⁴⁵. На великі селянські ферми площею від 10 до 100 га припадало 25% всіх господарств і 43% оброблюваних земель. А ось 74% або 2,26 млн. господарств мали площу всього від 0,5 до 10 га, на них припадало 19% землі⁴⁶. Для більшої наочності можна навести такі цифри – якщо прийняти як достатній стандарт 20 га на хлібороба, то виявиться, що брак землі відчувало 88% селянського населення, а це 18% всього насе-

лення Німеччини⁴⁷. Не дивно, що запропонована нацистами політика «розширення життєвого простору» знаходила серед цих людей найжвавіший відгук. Тут правда можна навести й іншу цифру – 400 (чотириста) найбільших землевласників Рейху мали стільки ж землі, скільки її було у мільйона селян⁴⁸. Але на цьому пропаганда намагалася не загострювати увагу. Заради справедливості треба все-таки відзначити, що перерозподіл цих земель ситуацію покращив би, але не вирішив⁴⁹. Інша справа, що зазіхати на права великих власників ніхто і не збирався.

Безліч дрібних господарств знаходилося на межі виживання. У 1932/1933 фінансовому році доходи сільського господарства знизилися на мільярд марок проти 1924/1925 року. Загальний борг землеробів, що сформувався за попередні кризові роки (у світі, нагадаємо, вирувала Велика депресія, і по Веймарській Німеччині вона вдарила дуже боляче) становив 12 мільярдів марок. Майже третина витрат селян становила відсотки за кредити, а також податки та побори на соціальні потреби⁵⁰.

Для підготовки до війни нацисти мали вирішити ці непрості проблеми, і вирішити їх комплексно. Підсумком їхніх зусиль повинен був стати підйом продуктивності сільського господарства з метою задоволення потреб армії та населення до такого рівня, щоб досягти повного самозабезпечення країни продовольством.

Батьком німецької аграрної реформи можна назвати призначеного у червні 1933 року Міністром продовольства та сільського господарства Ріхарда Вальтера Дарре. Дипломований агроном і переконаний нацист, який написав книгу з промовистою назвою «Селянство як джерело життя нордичної раси», Дарре був автором аграрної програми НСДАП, розробляти яку йому доручив особисто фюрер⁵¹.

У вересні 1933 року були прийняті розроблені Дарре та його найближчим поплічником Гербертом Бакке фундаментальні закони, що визначили

ство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., 1998. С. 445.

⁴² Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 15.

⁴³ Корнева Л. Н. «Современная немецкая историография социально-экономической политики нацистской Германии» Вестник Кемеровского государственного университета, по. 3-2 (63), 2015, pp. 78–84.

⁴⁴ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 126.

⁴⁵ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 153.

⁴⁶ Там же, С. 154.

⁴⁷ Там же, С. 155.

⁴⁸ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 360.

⁴⁹ Відповідний розрахунок див. Туз А., Цена разрушения. С. 155.

⁵⁰ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. Том I. С. 209. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sd-inform.org/upload/books/Antifascism/Shirer_Vzlet_i_padenie_tretego_reyha_Tom_I.pdf.

⁵¹ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. Том I. С. 210. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sd-inform.org/upload/books/Antifascism/Shirer_Vzlet_i_padenie_tretego_reyha_Tom_I.pdf.

напряму розвитку аграрної політики Німеччини, по суті, до кінця війни.

13 вересня 1933 року було ухвалено закон про заснування «Імперського земельного стану» (Reichsnahrstand, RNS), яку очолив сам Дарре. Ця організація мала встановити тотальний контроль і нагляд над сільським господарством Німеччини. Вона отримала право контролювати все: ціни на сільгосппродукцію, доходи сільгоспвиробників, прибутки торговців, розподіл добрив та закупівлю кормів, величину посівів та рід культур, які слід обробляти, кількість осіб, зайнятих в аграрному секторі, і аж до якості масла, яке селянин міг вжити сам, та кількості яєць, яку йому дозволялося відвезти до міста родичам⁵². Кожне господарство мало вести спеціальні «дворові картки», у яких відстежувалася динаміка розвитку економічної діяльності. Пізніше до них додалися «господарські паспорти» вже для цілих сіл⁵³. Видача розпоряджень і контроль за їх виконанням здійснювався через «місцевих селянських фіурерів», підпорядкованих 500 «окружним селянським фіурерам», які, своєю чергою, відповідали перед 19 «земельними селянськими фіурерами». На вершині цієї ієрархії, як уже зазначалося, був сам Дарре⁵⁴. Штат організації становив понад 20 тис. чиновників, а річний бюджет перевищував 100 млн. рейхсмарок⁵⁵.

Нагляд поширювався не тільки на ферми, а й на усі суміжні галузі. RNS підпорядковувалися кредитні кооперативи, які кредитували селян на закупівлю насінневого матеріалу; скупники, яким фермери збували свою продукцію; молочні ферми, млини, фабрики, що переробляють продовольство для споживання у містах. У 1934 році у відання RNS перейшли виробники сільгоспобладнання – одного з найбільших секторів машинобудування Німеччини⁵⁶. В результаті RNS здійснювало контроль над чвертю ВВП Німеччини, регулюючи діяльність 6 млн незалежних виробників і не менше 40 % всієї німецької робочої сили⁵⁷. Таким чином, хоча RNS і була формально організацією, що «саморегулюється», але за фактом вона у своїй діяльності була підпорядкована Міністерству продовольства, яке і визначало, що і як потрібно регулювати.

Наступним кроком було затвердження у вересні 1933 року закону про вічне закріплення землі за німецькими селянами. Він поширювався на фермерські господарства площею від 7,5 до 125 га. Їхні власники (ними могли бути тільки чоловіки, які могли підтвердити «расово чистий» родовід з 1800 року) тепер отримували почесний титул Вауер («селянин») – решті належало називатися просто «фермерами» (Landwirte)⁵⁸. Таким чином, створювалася особлива категорія маєтків – Erbhof (спадкові ферми), які оголошувалися такими, що перебувають під особливою опікою держави. До цієї категорії увійшли близько 700 тис. ферм, та 22 % сільського населення Німеччини, що володіло 37 % угідь⁵⁹. Такі маєтки не можна було відчужувати за борги, а існуючі борги передавалися до спеціалізованого іпотечного банку, який спонсорувала держава, і який самостійно розраховувався з кредиторами. За потреби господарства могли розраховувати на субсидії або кредитні гарантії від Міністерства продовольства⁶⁰. Платою за такі пільги були заборона продажу маєтків та дуже жорсткий порядок наслідування. Ферма могла перейти тільки старшому або молодшому синові, або батькові, або братам покійного. Жінки з лінії наслідування виключалися. Крім того, всі Erbhof мали платити щорічно 1,5 % від вартості ферми в той самий іпотечний банк. Але незабаром ті господарства, які своїх боргів не мали, від цього платежу було звільнено⁶¹.

Звичайно, далеко не всі були в захваті від такого безпардонного втручання у справи не тільки сільгоспгалузі в цілому, а й буквально кожної людини, що працює в ній, – і бродіння серед селянства були дуже помітні⁶². Але у Дарре і Бакке було що запропонувати німецьким селянам натомість: ціни на сільгосппродукцію. Ціноутворення було головним інструментом регулювання обсягів виробництва. Високі ціни стимулювали виробників, а зниження їх сприяло перенаправленню виробничої активності до інших секторів. Однак у будь-якому випадку встановлення фіксованих закупівельних цін на сільгосппродукцію дозволяло селянам отримувати прибуток. За перші два роки оптові ціни на сіль-

⁵² Там же, С. 158.

⁵³ Никулин А.М. «Аграрные идеологии фашизма среди альтернатив сельского развития 1920–1930-х годов» Все-российский экономический журнал ЭКО, по. 6 (552), 2020, pp. 171–192.

⁵⁴ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 160.

⁵⁵ Там же, С. 162.

⁵⁶ Там же, С. 163.

⁵⁷ Там же, С. 162.

⁶⁰ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 160.

⁶¹ Там же, С. 159.

⁶² Kershaw I. Hitler, the Germans, and the Final Solution. 2008. 124 S.

Таблиця 2

Ввезення деяких товарів до Німеччини (тис. т нетто)¹

Товар	1929 г.	1938 г.
Залізна руда	15794	21926
Марганцева руда	389	425
Мідна руда	430	684
Свинцева руда	114	141
Цинкова руда	95	138
Гума	49	108
Бавовна	358	351
Необроблена вовна	161	165
Пшениця	1829	1268 ²
Сало	125	42
Сир	64	32
Яйця	168	102

¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 348.

² А. Туз наводить у своїй роботі загальний обсяг імпорту зерна (а не лише пшениці) – 1,6 млн. т. в 1938 році, см. Туз А. Цена разрушения. С. 538.

госппродукцію зросли не менш як на 20%⁶³. Зауважимо, що сільгосппродукція (особливо зерно) викупувалась за цінами, які були в середньому в 2 рази вищі за загальносвітові. В результаті, загальний дохід ферм зріс 1933–1934 гг. майже на 14%, і в 1934–1935 ще на 11,5%, при цьому суттєво скоротився кредитний тягар⁶⁴.

Ще одним завданням, яке належало вирішити Дарре і Бакке, було створення запасів продовольства. Це було тісно пов'язане з ще однією проблемою – у 1933 році, як і 20 років тому, Німеччина критично залежала від імпорту. Німецьке тваринництво вимагало величезної кількості імпортних висококалорійних кормів, але все одно не могло самостійно задовольнити попит населення у м'ясі, маслі, молоці. Промисловості не вистачало вовни, бавовни, залізної руди, нафтопродуктів, каучуку. Все це накладалося на надгострий дефіцит валюти, викликаний наслідками Великої депресії, який до того ж посилювався необхідністю виплачувати репарації ще за Першу світову війну⁶⁵. Німецькому керівництву доводилося робити вибір – «гармати чи масло». Вибір був зроблений абсолютно однозначний. Для наочності, в табл. 2. представлено

⁶³ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. Том I. С. 210. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sd-inform.org/upload/books/Antifascism/Shirer_Vzlet_i_padenie_tretego_reyha._Tom_I.pdf

⁶⁴ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 168.

⁶⁵ Там же, С. 56.

динаміку імпорту сировини для важкої (а за фактом, військової) та споживчої промисловості.

Крім безпосереднього впливу на рівень споживання населення (на цьому ми ще зупинимось), така структура імпорту створювала відомі проблеми для Міністерства продовольства. Так, після того, як влітку 1934 року стало зрозуміло, що Німеччину чекає неврожай, Дарре довелося звертатися до Міністерства економіки до вже згаданого раніше Я. Шахту, з яким у Дарре стосунки були жакливі. Міністерство продовольства робило запит на виділення валюти приблизно на 1,6 млн. рейхсмарок щодня для закупівлі продовольства та кормів. Шахт, який і так щодня виділяв валюту на закупівлю лише мінімуму найнеобхідніших товарів ледь не в ручному режимі, був змушений оголошувати дефолт за більшістю зовнішніх боргів Німеччини⁶⁶.

Неврожай призвів восени 1934 року до початку пропагандистської компанії під назвою «Битва за продукцію», яка набула величезного розмаху⁶⁷. У всіх селах країни проводилися збори та роздавалися мільйони листівок про ефективне

⁶⁶ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 164.

⁶⁷ Взагалі Дарре зусиль на пропаганду не шкодував ніколи. Роком раніше, 01 жовтня 1933 року, RNS організувала воїстину грандіозні урочистості з нагоди нового загальнонаціонального свята врожаю. На схилах гори Бюкеберг під Гамельном зібралось понад півмільйона селян з усієї Німеччини. Кульмінацією урочистостей були промови Дарре та Гітлера.

господарювання. Власники Erbhofe були оголошені «штурмовими загонами» битви за хліб. Згодом цей прийом застосовувався неодноразово – попереду були «битва за вовну», «битва за яйця» тощо⁶⁸.

І якщо ефективність пропагандистських кампаній викликає справедливі сумніви⁶⁹, то незаперечні успіхи нацистів на шляху створення самодостатності слід визнати. Зростання сільгоспвиробництва з 1927 по 1936 рік склало 28%⁷⁰. З 1938 року Німеччина змогла закривати власні потреби у зерні⁷¹. Імпортоване зерно, яке бачимо у таблиці 2, по суті використовувалося для поповнення стратегічного резерву. Велику роботу було проведено для зменшення залежності від імпортованих кормів. RNS вдалося знизити вдвічі імпортованих бобових та макухи, ще сильніше скоротився імпортований кукурудзи. Альтернативою стало відгодовування худоби сіном, ріпою, поживними відходами від виробництва цукрових буряків. Для підвищення апетитності кормів було досягнуто повсюдне використання ферментованого силосу. Для свинарства було змінено структуру споживання – якщо до 1935 року на відгодівлю свиней йшло до 2 млн тонн жита, то за рахунок різкого збільшення оптових цін на зерно для свинарства його вдалося перевести в основному на картоплю та інші вітчизняні корми⁷². На початок Другої світової Німеччина досягла самодостатності у виробництві хліба, картоплі, цукру та м'яса⁷³.

Завдання щодо створення запасів продовольства Міністерство сільського господарства виконало. На початку війни запаси зерна становили 8,6 млн тонн, картоплі – 2 млн тонн (їх мало вистачити до наступного врожаю), цукру – 1,66 млн тонн (третина річної норми споживання мирного часу)⁷⁴, жирів – 500 тис. тонн⁷⁵. Німецькі чиновники вважали, що принаймні запасів зерна мало вистачити на 3 роки війни⁷⁶.

⁶⁸ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 35.

⁶⁹ А. Туз, аналізуючи інші дослідження, все ж не вважає їх зовсім провальними, см. Туз А. Цена разрушения. С. 164.

⁷⁰ Там же, С. 165.

⁷¹ Там же, С. 538.

⁷² Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 165.

⁷³ Никулин А. М. «Аграрные идеологии фашизма среди альтернатив сельского развития 1920–1930-х годов» Всероссийский экономический журнал ЭКО, по. 6 (552), 2020, pp. 171–192.

⁷⁴ Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). М., 1978. С. 65.

⁷⁵ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 17.

⁷⁶ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 449.

Важливою віхою у продовольчій політиці Німеччини стало ухвалення «Закону про управління господарством» від 27 серпня 1939 року. Закон скасовував «станове самоврядування» і наказував усім організаціям та службам у сфері економіки, продовольчої та лісової справи стати під державний нагляд⁷⁷. Виглядало це наступним чином – при землях і округах створювалися продовольчі управління, які склалися з двох відділів: відділ А, відповідальний за заготівлю продовольства, і відділ Б, відповідальний за його перерозподіл. І якщо відділ Б формувала місцева влада, то відділ А формувався із представників RNS. Очолювали продовольчі управління відповідні глави місцевих відділень RNS⁷⁸. Тож у роботі Імперського земельного стану мало що змінилося, та й люди на місцях залишилися ті ж самі. Цим же законом вільний продаж продуктів сільського господарства заборонявся, тепер усі продукти рослинництва підлягали продажу державі «з моменту їх відокремлення від землі», а продукти тваринництва – «з моменту їх одержання»⁷⁹. Як не без задоволення зазначав Рике, перебудова мирного продовольчого господарства на військовий лад відбулася без особливого тертя⁸⁰ – що загалом, було цілком очікувано.

Зрештою, того ж 27 серпня 1939 року було прийнято «Розпорядження про тимчасове нормування сільськогосподарських продуктів»⁸¹, напряду пов'язане з попереднім законом. У Німеччині за 4 дні до початку війни з понеділка 28 серпня 1939 року вводилася карткова система нормування продовольства⁸². За спогадами американського журналіста Вільяма Ширера, який перебуває в ті дні в Берліні, новина ця стала для людей важким ударом⁸³. Нічого дивного в цьому не було – картки міцно асоціювалися у населення голодними днями.

Говорячи загалом про передвоєнну продовольчу політику нацистів, звичайно треба зазначити, що картина зовсім не була такою благостною,

⁷⁷ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 28.

⁷⁸ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 450.

⁷⁹ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 23.

⁸⁰ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 449.

⁸¹ Там же, С. 450.

⁸² Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 46.

⁸³ Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М., 2002. С. 163.

Таблиця 3

Споживання продуктів харчування душу населення (в кг)¹

Найменування продуктів	1932 г.	1938 г.
М'ясо	42,1	47,5
Яйця (в штуках)	138	124
Риба	8,5	11,9
Сир	5,2	5,5
Молоко (в литрах)	120	125
Масло	7,5	8,8
Маргарин та інші синтетичні та рослинні жири	11,9	9,7
Свиняче сало	8,5	8,3
Усього жирів	27,9	26,8
Борошно пшеничне	44,6	51,9
Житнє борошно	53,6	53,0
Рис	2,9	2,4
Картопля	190,9	182,9
Усього протеїнів	292,0	290,2
Овочі	47,3	47,0
Фрукти	38,8	27,3
Овочі та фрукти разом	86,1	74,3

¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 359.

як може здатися на перший погляд Структурні проблеми німецького сільського господарства за довоєнний час не були повною мірою подолані. Нікуди не поділася проблема нестачі земель для селян. Вільний ринок сільськогосподарської продукції фактично було ліквідовано. Зростаюча продуктивність агросектору все одно не давала повного самозабезпечення. Все ще гостро стояло питання імпорту продовольства – особливо жирів, які, незважаючи на наявні запаси, викликали у німецьких керівників особливе занепокоєння⁸⁴. Не було повною мірою вирішено проблему кормів для тваринництва – потреба у імпортних поставках зменшилася, але не зникла. Головними бенефіціарами аграрних реформ (які по суті своїй зводилися до зрощування, а потім і до прямого злиття монополістичного капіталу та державного апарату)⁸⁵, виявилися великі землевласники та монополістичні об'єднання харчової промисловості⁸⁶, що грали провідну роль у всій структурі RNS. Вони фактично встановили повний і нероз-

дільний контроль над сільським господарством і, користуючись цим контролем, отримували значні прибутки (втім, ця тема для окремої розмови). А от економічні проблеми основної маси селян не були вирішені повною мірою. Безумовно, їхнє становище покращилося. Але доходи від стабільних цін на продукцію багато в чому нівелювалися зростанням споживчих цін, а також високими цінами на корми⁸⁷ та добрива, які селяни мали купувати у наказному порядку⁸⁸. Також слід сказати, що політика штучного ціноутворення для села при обмеженні імпорту продуктів харчування неминує вела до зростання споживчих цін вже для всього населення, а це викликало невдоволення (такі настрої уважно відстежувало гестапо⁸⁹). Для більшої наочності зведемо цифри в таблицю 3.

Як бачимо, при зростанні продуктивності агросектору та номінальних доходів населення рівень споживання у 1938 році виявився загалом навіть нижчим (хоч і ненабагато), ніж у 1932 році.

⁸⁴ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 19.

⁸⁵ Там же, С. 20.

⁸⁶ Там же, С. 25.

⁸⁷ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 360.

⁸⁸ Там же, С. 363.

⁸⁹ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 163.

Таблиця 4

**Тижневе споживання деяких продуктів за різними категоріями
з вересня 1939 р. до травня 1941 (у грамах)¹**

Категорії	Хліб	М'ясо	Жири
Нормальний робітник ²	2400	500	270
Робітник, зайнятий більш тривалий робочий час та на нічній роботі	3000	750	290
Робітник, зайнятий на важкій роботі	3800	1000	395
Робітник, зайнятий на найважчій роботі	4800	1200	740
Дорослий споживач у 1937 році	2467	1060	585

¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 503.

² Ці ж норми поширювалися і на «нормального споживача», яким вважалася доросла людина віком від 15 років, не зайнята на важкому виробництві.

Все це дозволяє багатьом дослідникам оцінювати аграрну політику Рейху як невдалу⁹⁰, таку, що не дозволила вирішити поставлені перед нею завдання. На наш погляд, така оцінка була б справедливою, якби йшлося просто про реформи з метою підвищення ефективності сільського господарства та зростання добробуту населення. Однак ці реформи слід розглядати в контексті підготовки Німеччини до війни та загальної мілітаризації її економіки. У створеному в 1936 році Герінгом Управлінні Чотирирічного плану – організації, яка відповідала за економічний бік військових приготувань – був відділ по сільському господарству, який очолив Г. Бакке⁹¹. Це означало, що пріоритетним завданням було підготувати продовольчий сектор Рейху до початку війни, в т. ч. організаціїно, щоб забезпечити населення достатніми раціонами харчування, та не допустити голоду. З цим завданням німецькі економісти впоралися. Все інше – бракуючі жири, корми для тваринництва, нарешті, землю, якої німцям, на їхню думку, не вистачало – треба було добути за допомогою тевтонського меча, який нацисти старанно виконували з першого дня приходу до влади.

Норми споживання продовольства

На раціонах харчування та їхньому нормуванні також потрібно зупинитися більш детально. Не буде перебільшенням сказати, що їх розміри та калорійність протягом усієї війни вельми об'єктивно відбивали загальне становище Рейху в цілому.

⁹⁰ Корнева Л. Н. «Современная немецкая историография социально-экономической политики нацистской Германии» Вестник Кемеровского государственного университета, по. 3-2 (63), 2015, pp. 78–84.

⁹¹ Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. 2006. С. 189.

Принципи нормування продуктів харчування були визначені відповідно до «Військово-продовольчого плану», затвердженого нацистським керівництвом ще у квітні 1939 року⁹². Ним передбачався поділ військовослужбовців та цивільного населення на кілька категорій із різними нормами забезпечення. Цивільне населення ділилося на дві великі групи: «самозабезпечені» – жителі сіл і дрібних міст, які знімалися з продовольчого балансу і повинні були добувати засоби харчування роботою на своїх ділянках, городах та садах, та «міські споживачі» – жителі великих міст та промислових центрів. Вони, у свою чергу, теж ділилися на кілька категорій, кожна з яких мала свою норму споживання⁹³. Якщо пайки для армії залишалися на довоєнному рівні, то норми для цивільного населення були значно урізані. Отримання продуктів харчування для міського населення здійснювалося за допомогою продовольчих карток. Крім звичайних карток був ще й ряд спеціальних карток – для відпускників, для молодят, для вагітних жінок тощо⁹⁴.

Уявлення про норми харчування різних категорій трудящого населення Німеччини дають такі дані у таблиці 4.

Як видно з наведеної таблиці, відмінності між робітниками, зайнятими на найважчих роботах, і нормальними споживачами були вельми суттєвими. У калоріях це становило 4226 та 2334 ккал відповідно⁹⁵.

⁹² Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 44.

⁹³ Там же, С. 45.

⁹⁴ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 451.

⁹⁵ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 369.

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо в армії. Її забезпечення було питанням абсолютно пріоритетним, і цей принцип жодного разу не переглядався протягом усієї війни. Більше того, по мірі необхідності, відбувалося скорочення норм харчування цивільних та збільшення пайків у вермахті. Так, у період з 1939 по 1943 роки загальні витрати зерна нормальними споживачами скоротилися на 21,5%, «самозабезпечувальними» – на 14,8%, а норми вермахту збільшилися на 230,5%. При загальному зменшенні споживання м'ясопродуктів на 24,3%, армія збільшила їх споживання на 36,2%. І це при тому, що вермахт постійно зростав у чисельності. На початку війни денний пайок військовослужбовця у фронтових частинах становив: 750 г хліба, масло вершкове або жир – 45 г, ковбаса чи сир – 120 г, м'ясо – 120 г, мармелад, джем чи штучний мед – 200 г, натуральна кава – 5 г, замітник кави – 10 г, сигарети – 6 шт⁹⁶. Калорійність пайка в діючій армії становила 3720 ккал⁹⁷.

Німецька пропаганда невпинно роз'яснювала громадянам, що такі заходи абсолютно необхідні, щоб солдати могли щодня їсти добротний хліб із вмістом жита не менше 82%, а також свіже м'ясо, овочі та консерви⁹⁸. І це були не просто слова. Як зазначав у щоденнику У. Ширер, «Одна з причин високого морального духу солдатів полягає в тому, що вони усвідомлюють: усе найкраще, що може, країна віддає їм, а не цивільним особам, які перебувають удома. У них найкраща їжа та одяг... Цивільні особи на своїх безпечних роботах можуть не бачити апельсинів, кави та свіжих овочів, але війська отримують їх щодня. У минуле Різдво [1939] солдати відправляли додому продовольчі посилки, а не навпаки. Гітлер сказав якось, що як колишній солдат світової війни подбає про те, щоб солдати нової армії отримали користь з отриманого ним досвіду. І в цьому, принаймні, випадку він, здається, дотримався своєї обіцянки»⁹⁹.

З 1942 року, коли стало зрозуміло, що бліцкриг проти СРСР провалився, гостро постало питання про залучення робочої сили з окупованих територій. Такі робітники забезпечувалися значно гірше,

ніж нормальні споживачі, хоча роботу часто виконували дуже важку. Секретним розпорядженням від 16 березня 1943 року для іноземних робітників встановлювалася наступна тижнева норма харчування: хліб – 2200 г, м'ясо – 150 г, жиру – 7,5 г, картоплі – 3500 г та гороху – 250 г¹⁰⁰. Для порівняння, у той же період (березень 1943) тижнева продовольча норма для нормального споживача за основними продуктами становила: хліб – 2250 г, м'ясо – 350 г, жири – 206 г¹⁰¹. Колишній статс-секретар Ріке, який писав про те, що норми для іноземних робітників дорівнювали нормам для цивільного населення, вводив читачів в оману¹⁰².

Ситуація із продовольством на окупованих територіях була вельми важкою. Звичайно, ступінь цієї важкості змінювалася від країни до країни – але загальним для них було те, що забезпечення населення було помітно гіршим, ніж у Німеччині. Так, восени 1943 р. м'ясні раціони в окупованих країнах Західної Європи та Польщі були в 2–2,5 рази меншими, ніж у Рейху¹⁰³. На окупованій території СРСР становище було ще нестерпнішим. Наприклад, за розпорядженням начальника оперативного тилу групи армій «Центр» від 03 жовтня 1943 добова норма на робітника визначалася в 1000 ккалорій, до неї входили 186 р хліба, 425 р картоплі, 25 г інших продуктів, м'ясо та жири виключалися. У Вільнюсі на початку 1943 року робітник отримував 200 г хліба з вівсом та 30 г гороху на день, 150 г цукру та 140 г масла на тиждень, 600 г м'яса на місяць. На всій окупованій території споживання рослинних та тваринних масел, цибулі, птиці для сільського населення було заборонено. Ці продукти підлягали вилученню¹⁰⁴.

Але особливо важко доводилося заарештованим та в'язням концтаборів. Формально, норми харчування для них (т. зв. «політичні норми») були на 20% меншими, ніж для нормального споживача¹⁰⁵. Однак, що далі відбувалося з про-

¹⁰⁰ Анিকেєв А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 180.

¹⁰¹ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 371.

¹⁰² Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 454.

¹⁰³ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 372.

¹⁰⁴ Комаров Д. Е., Коржикова Н. С., Вихарь-Платова Е. А. «Эксплуатация гитлеровскими захватчиками предприятий советской пищевой промышленности в годы Великой Отечественной войны» Вестник Томского государственного университета. История, по. 79, 2022, pp. 51–58.

¹⁰⁵ Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское

⁹⁶ Кольга Г. И. «Военная повседневность: продовольственное обеспечение Красной армии и германского вермахта в ходе Второй мировой войны: сравнительный анализ» *Via in tempore*. История. Политология, vol. 16, no. 19 (90), 2010.

⁹⁷ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 369.

⁹⁸ Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. Военно-исторический журнал, no. 7 (615), 2011, pp. 54–59.

⁹⁹ Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М., 2002. С. 372.

Таблиця 5

**Денне споживання найважливіших продовольчих продуктів
(у грамах) на душу населення до початку і в кінці ДСВ¹**

Види продуктів	У середньому з вересня 1938 до серпня 1939	У середньому з вересня 1944 до січня 1945	Відсоток від споживання мирного часу
М'ясо та риба	163	96	58,9
Молоко	379	340	89,7
Сир	13	12	92,3
Яйця	18	9	50
Масло	23	21	91,3
Тварини жири	19	7	36,8
Маргарин	24	8	33,3
Цукор, сироп	66	60	90,9
Картопля	486	573	117,9
Бобові рослини	31	38	122,6
Борошно	282	318	112,8

¹ Складена по Кучинский Ю. История условий труда в Германии. С. 367.

дуктами харчування після отримання табором, було особистою справою табірної адміністрації. Основною дієтою ув'язнених був водянистий суп з ріпи, який пили з каструль, доповнений вечерею з хліба з тирси з невеликою кількістю маргарину, «смердючого мармеладу» або «гнилої ковбаси»¹⁰⁶. К 1944 деякі в'язні отримували не більше 700 ккал на день¹⁰⁷.

Декілька слів треба сказати про «чорний ринок», який, як ми пам'ятаємо, у Першу світову війну досягнув значних масштабів. Виник він і цього разу, але тепер це явище мало все ж таки дещо інший характер. Для широких верств населення він став актуальним у 1942–1943 рр., коли становище із забезпеченням продовольством стало погіршуватися. На «чорному ринку» можна було за значно завищеними цінами дістати неймовірно дефіцитні на той час каву та цигарки, були у продажу м'ясо та масло. Цікаво, що боролися з цим явищем явно абияк – за весь час війни в Німеччині було порушено близько 100 тис. кримінальних справ за спекуляцію. Теоретично, за спекуляцію мав би виноситися смертний вирок – але на практиці такі рішення ухвалювалися рідко, і ринок продовжував

функціонувати. Цьому сприяло те, що, по-перше, справами зі спекуляції займалися не СС, а поліція, по-друге, порушники, як правило, відбувалися штрафами, причому цілком «посильними», і по-третє, послугами тіньових ділків користувалися всі прошарки німецького суспільства, включаючи еліту. Фактично, чорний ринок дозволяв згладити наслідки недостатнього постачання – і був у цьому сенсі навіть корисним¹⁰⁸. На тлі того, що злочини у сфері продовольчого постачання (як то крадіжки зерна зі складів) не перетворилися на реалії повсякденного життя¹⁰⁹, можна констатувати, що в цю війну тіньові схеми не підміняли, а доповнювали забезпечення населення, не перетворюючись на фактор фізичного виживання.

Ближче до кінця війни забезпечення армії та населення продуктами харчування погіршилося. І якщо робітники, зайняті на важкому виробництві, отримували достатні пайки аж до кінця 1944 року¹¹⁰, а вермахт знаходився в привіле-

хозяйство во время войны // Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. СПб., М., 1998. С. 452.

¹⁰⁶ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Third edition. 2003. 976 S.

¹⁰⁷ Вахсман Н. История нацистских концлагерей. М., 2015. С. 467.

¹⁰⁸ Зимин И. А. Черный рынок в нацистской Германии в годы Второй мировой войны. История государства и права. – 2017. – № 6. – С. 31–33.

¹⁰⁹ Эмирханов И. А. «Проявление девиантности в поведении населения СССР и Германии в контексте влияния «Продовольственного вопроса» на повседневную жизнь в условиях войны (1941–1945 гг.)» Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки, по. 1, 2020, pp. 98–107.

¹¹⁰ Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 516.

йованому становищі до самого кінця війни (на армію, що становила не більше 15% населення, доводилося споживання чверті хлібних продуктів і третина м'ясних продуктів¹¹¹), то звичайному населенню довелося ґрунтовно затягнути паски. Але все ж таки, щоб зрозуміти ефективність продовольчої політики Рейху, варто порівняти дані таблиць 1 і 5.

Як бачимо, різниця між двома світовими війнами просто разюча. Зрозуміло, цифри в таблиці 5 середні, сюди відносяться і військові, які практично до кінця війни отримували більш-менш пристойну пайку, і нормальні споживачі, які тільки мріяли про такі норми. Головне те, що це цифри січня 1945 року, коли на територію Німеччини ще не вступила ні Червона Армія, ні Західні союзники. До квітня-травня 1945 року, із загальним розвалом економіки та транспортної системи такого постачання не було і близько – як іронізує Ю. Кучинський, «фашисти добилися таки падіння рівня

1918 року»¹¹². Але ж треба розуміти, що на той час «Тисячолітній Рейх» був повністю розгромлений військами Антигітлерівської коаліції – в Першу світову війну до прямої окупації справа не дійшла, а продовольча катастрофа все одно настала.

Висновки

Таким чином, німецькі економісти змогли досягти у справі продовольчого забезпечення населення в роки Другої світової війни відчутного успіху. Уважно вивчивши досвід Першої світової, їм вдалося зробити висновки і домогтися того, щоб як такого голоду в Німеччині не сталося. Разом з тим потрібно чітко розуміти, що такий результат зовсім не був наслідком виключно «правильного планування», як намагався після війни представити справу той же Ріке. Величезну роль в утриманні продовольчого балансу відіграла грабіжницька політика Третього Рейху, який нещадно викачував продовольство з підкорених країн – але це тема окремого детального розгляду.

¹¹¹ Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-н/Д., 1990. С. 179.

¹¹² Кучинский Ю. История условий труда в Германии. М., 1949. С. 368.

References

- Anikeev A. A. Agrarnaya politika nazistskoy Germanii v gody Vtoroi mirovoi voyny. R-na-Don., 1990.
- Vahsman N. Istoriya nazistskih konzlagerey. M., 2015.
- Kuchinskyi Y. Istoriya usloviy truda v Germanii. M., 1949.
- Patrushev. A. I. Germania v XX veke. M., 2004.
- Rike G.-Y. Prodovol'stvennaya problema i selskoe hoziaystvo vo vremia voyny// Itogi Vtoroy mirovoy voyny. Vividy pobezhdeniyh. SPb., 1998.
- Takman B. Avgustovskie pyshki [Electronny resurs]. Rezhim dostupy: http://loveread.ec/view_global.php?id=43692
- Tuz A. Tsena razrusheniya. Sozdanie i gibel nazistskoy ekonomiki. 2006.
- Fomin V. T. Fashistckaya Germania vo Vtoroy mirovoy voine (sentiabr 1939 – iun' 1941) M., 1978.
- Shirer W. Berlinsky dnevnik. Evropa nakanyne Vtoroy mirovoy voiny glazami amerikanskogo korrespondenta. M., 2002.
- Shirer W. Vzlet i padenie tretiego reiha. Tom 1. Vzlet i padenie tretiego reiha. Tom I. [Electronny resurs]. Rezhim dostupy: http://sd-inform.org/upload/books/Antifascism/Shirer_Vzlet_i_padenie_tretego_reyha._Tom_I.pdf
- Speer A. Tretiy reih iznytri. Vospominaniya reihsmministra voennoy promyslennosti. 1930–1945. [Electronny resurs]. Rezhim dostupy: http://loveread.ec/view_global.php?id=70680
- Aly G. and Heim S. Architects of Annihilation. Princeton and Oxford, 2002.
- Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Third edition. New Haven and London, 2003.
- Kershaw I. Hitler, the Germans, and the Final Solution. New Haven & London, 2008.
- Barinov I. I. Agrarnaya politika nazistskoy Germanii na territorii okkupirovannoy Ukrainy v 1941–1943 gg. [Electronny resurs]. Rezhim dostupy: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>
- Virupaeva A. P. «Desyatiletie selodki i voyny: Germaniya cherez prizmu golodnoy povsednevnosti Pervoy mirovoy voyny i rannego Veymara (1914–1923 gody)» Magistra Vitae: elektronnyy zhurnal po istoricheskim naukam i arkheologii, № 34 (249), 2011.
- Zimin I. A. Chernyy rynek v natsistskoy Germanii v gody Vtoroy mirovoy voyny. Istoriya gosudarstva i prava. – 2017. – № 6.
- Kol'ga G. I. «Voyennaya povsednevnost': Prodovol'stvennoye obespecheniye Krasnoy armii i germanskogo vermakhta v khode Vtoroy mirovoy voyny: sravnitel'nyy analiz» Via in tempore. Istoriya. Politologiya, vyp. 16, no. 19 (90), 2010.
- Komarov D. Y., Korzhikova N. S., Vikhar'-Platova Y. A. «Ekspluatatsiya gitlerovskimi zakhvatnikami predpriyatiy sovetskoy pishchevoy promyslennosti v gody Velikoy Otechestvennoy voyny» Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya, no. 79, 2022.

Korneva L.N. «Sovremennaya nemetskaya istoriografiya sotsial'no-ekonomicheskoy politiki natsistskoy Germanii» Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, vyp. 3-2 (63), 2015.

Kuz'mina O. V. «K voprosu o reprezentatsii istorii Vtoroy mirovoy voyny: istoriya povsednevnosti v muzeynykh ekspozitsiyakh» Rossiya v global'nom mire, vyp. 6 (29), 2015.

Leonov S. V. «O vliyaniy sovremennoy mirovoy voyny na Rossiyu i Germaniyu» Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. vyp. 47, 2012.

Makarychev A. S. Sotsial-demokratiya Konigsberga i Vostochnaya Prussiya v gody pervoy mirovoy voyny // Nauka. Obshchestvo. Oborona. 2021. №3 (28).

Nikulin A. M. «Agrarnyye ideologii fashizma sredi al'ternativnogo sel'skogo razvitiya 1920–1930-kh godov» Vserossiyskiy ekonomicheskii zhurnal EKO, vyp. 6 (552), 2020.

Platoshkin N. N. Obespecheniye naseleniya Germanii produktami pitaniya v gody Vtoroy mirovoy voyny. Voenno-istoricheskiy zhurnal, vyp. 7 (615), 2011.

Suprygina G. G. Deti Germanii v pervoy mirovoy voyne // Vestn. Tom. gos. un-ta. Istoriya. 2019. №59.

Emirkhanov I. A. «Proyavleniye deviantnosti v povedenii naseleniya SSSR i Germanii vo vseobshchem «Prodovol'stvennom voprose» na povsednevnyuyu zhizn' v usloviyakh voyny (1941–1945 gg.)». Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Istoriya i politicheskiye nauki, vyp. 1, 2020.